

Т. І. Дерев'янкін

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

У статті розглядаються питання, пов'язані з перебудовою економіки України на ринкові відносини. Розкривається характер цієї перебудови на фоні аналізу міжнародного досвіду.

Ключові слова: капіталізм, криза, ринок, ринкові реформи, міжнародний досвід.

Постановка проблеми. За визначенням видатного вченого-економіста ХХ ст. Г.Хаберлера, «вікове зростання виробництва являє собою не суцільний, безперервний підвищувальний тренд, а хвилеподібне коливання навколо середньорічного приросту ... Наше головне завдання – пояснити ці коливання» [18, с. 5, 6]. Через хвилеподібний розвиток так або інакше проходять всі країни, які будують своє господарство на принципах капіталістичного ринку. Накопичено значний досвід пояснення цих коливань та їх подолання. Зрозуміло, що перед економічною наукою кожної країни щодо цього насамперед стоїть завдання вивчення й аналізу відповідних явищ вітчизняного господарства. «Але, – як писав М.І.Туган-Барановський, – дуже часто для розуміння становища своєї країни буває корисно звернутися до інших держав» [17, с. 27]. Справа в тому, що еволюція народного господарства передових країн є найбільш типовим виявом господарських процесів, які згодом відбуваються в країнах пізнішого капіталістичного розвитку, до яких належить і Україна.

У цьому зв'язку вивчення міжнародного досвіду проведення економічних реформ має стати важливою складовою дослідження та аналізу нашого вітчизняного реформування. Доцільність такого підходу до проблеми стає цілком очевидною, якщо розглянути нинішні українські економічні реформи в контексті, наприклад, з реформами «Нового курсу» 1930-х років президента США Ф.Рузвельта.

Характер досліджень та публікацій. В радянській історико-економічній літературі проблеми рузвельтовського «Нового курсу» аналізувалися і оцінювалися в основному з позицій пануючої в СРСР ідеології [1, с. 270–276]. Певний поворот до об'єктивних оцінок зазначеної політики намітився на рубежі 1980–1990-х років. Останнім часом значним кроком вперед щодо цього стала монографія В.Є.Коломойцева [9]. Проте системного дослідження обозначеної вище конкретної проблеми поки що немає.

Мета дослідження. З позицій системного підходу до проблеми показати, що на проведення економічних реформ в Україні на сучасному етапі може позитивно вплинути творче використання американського (як і міжнародного загалом) досвіду реформування економіки.

Основні результати дослідження. Значення реформування в історико-економічному процесі визначається складним сплетінням різного роду факторів, зокрема співвідношенням і характером революцій і реформ. Так, у передових країнах Заходу, де буржуазні революції своєчасно розчистили шлях до радикальних економічних перетворень, реформи забезпечили створення високоефективних ринкових (капіталістичних) економік. Що ж до Російської імперії (до складу якої входила Україна), то тут із-за відсутності аж до початку ХХ ст. подібної революції буржуазні реформи (селянська реформа 1861 р., столипінська аграрна реформа) ускладнювалися і гальмувалися залишками феодально-кріпосницьких відносин. І тому ринкова економіка, яка тут утворилася, за всіма основними показниками виявилася відсталою.

Історія нашої країни в ХХ ст., як відомо, склалася так: у 1917 р. відбувся злам капіталізму, а у 1991 р. – злам соціалізму.

У жовтні 1917 р. в Російській імперії (і в тому числі в Україні) відбулася соціалістична революція. В умовах нових соціально-політичних реалій, що виникли, протягом 1918–1929 рр. було проведено два експерименти над вітчизняним ринковим господарством, спрямовані на створення соціалізму: «воєнний комунізм» і неп. Однак, спроба здійснити на шляхах «воєнного комунізму» стрімкий перехід до безтоварного соціалізму (і, отже, до безринкової економіки) незабаром зазнала цілковитої поразки. У 1921 р. «воєнний комунізм» був замінений непом, який певною мірою допустив поєднання ринкових і планових засад. І разом з тим, використавши певною мірою ринкові відносини, радянське керівництво цього разу домоглося головного: співіснування ринку і плану в кінцевому підсумку завершилося перемогою плану. В результаті замість непівської виникла плано-

во-соціалістична («адміністративно-командна») економіка, яка проіснувала понад 60 років (1930–1991).

Планова радянська економіка, як і кожне історичне явище, в ході свого руху мала, так би мовити, як позитив, так і негатив. З одного боку, вона досягла величезних успіхів у своєму розвитку, які з особливою силою проявилися у вигляді мобілізаційних потенцій під час Великої Вітчизняної війни і післявоєнної відбудови. А з іншого боку, в наступному дедалі почали нарощуватися негативні тенденції: скорочувалися темпи економічного зростання, знижувалася ефективність виробництва, загострювалася продовольча проблема. А реформи, які тривалий час проводилися з метою виправлення цих процесів, позитивних результатів не давали.

Остання крапка в історії радянської економіки була поставлена системою заходів, яка увійшла в історію під назвою горбачовської «перебудови» («революційної перебудови»). Горбачовське трактування «перебудови» мало такий вигляд: 1) «Перебудова» – це реформа; в її рамках, зокрема, було проголошено курс на «прискорення соціально-економічного розвитку країни»; 2) «Перебудова» – це революція; причому революція, яка здійснюється «у відповідності з соціалістичним вибором» (!?) А в реальній дійсності в кінцевому підсумку сталося таке. «Перебудова» як реформа просто залишилася на папері. Здійснена була ж «перебудова» – революція, «революційна перебудова».

У цьому зв'язку слід зауважити, що події 1991 р. до цього часу трактуються не рівнозначно. Часто їх називають просто переходом до демократизації суспільства, переходом до «радикальних реформ» і т. д. Однак насправді це була революція з усіма характерними для неї ознаками: такими, як зміна влади, зміна політичних, економічних і соціальних орієнтирів держави. Вона (ця революція) відкрила можливість повернення до капіталістичних виробничих відносин, що базуються на визнанні приватної власності, вільного ринку тощо. Що ж до суб'єкта, який прийняв на себе владу, то щодо цього є таке досить образне визначення: в 1991 р. в СРСР «відбулася небачена в світі революція, коли правляча еліта змогла змінити державну доктрину і не випустити з рук свою владу... Державою офіційно прийнята нова капіталістична доктрина» [7, с. 86].

Таким чином, загальна траєкторія руху нашого суспільства в ХХ ст. виявилася наступною: від дореволюційного капіталізму до радянського соціалізму; а потім від останнього – до пострадянського, так би мовити, «антисоціалізму», тобто капіталізму. Інакше кажучи, в результаті революції 1917 р. було зламано цінності цивілізації капіта-

лізму; а революція 1991 р. створила умови для зламу цивілізації соціалізму і побудови шляхом реформ пострадянського капіталізму.

Коли йдеться про події 1991 р., то насамперед слід підкреслити, що саме в рамках цих подій 24 серпня 1991 р. було прийнято Акт проголошення незалежності України. Неминуще значення цього документа полягає в тому, що він започаткував новий державний етап нашої історії. З того часу минуло 17 років – в історичному плані строк, зрозуміло, невеликий. Але справді доленосним результатом цього періоду стало те, що Україна як незалежна держава відбулася.

Сімнадцять років існування незалежної Української держави – це роки радикальних реформ в усіх сферах суспільного життя. В галузі економіки цей період характерний тим, що було започатковано перехід від адміністративно-командної (соціалістичної) системи господарювання до ринкової (капіталістичної). В руслі цього курсу здійснюються роздержавлення, приватизація і демонополізація економіки. Проте, що стосується результатів відповідних реформ, то навіть на офіційному рівні визнається, що реформування проходить дуже складно, суперечливо і супроводжується великими втратами.

У зв'язку з цим виникає цілком закономірне питання: чому все так відбувається? Зрозуміло, що з цього приводу вже робилося багато висловлювань, пояснень тощо. Однак, на нашу думку, необхідно звернути увагу на таке.

Всесвітньо відомий німецький філософ Г.Гегель в одному з своїх творів писав: «Народи і уряди ніколи нічому не навчилися з історії і не діяли згідно повчаням, які можна було б дістати з неї» [2, с. 7–8]. Іншими словами, керівники держав, лідери партій і рухів часто чомусь не враховують набутих уроків, повторюють помилки минулого, ігнорують нагромаджений історичний досвід.

У цьому зв'язку, якщо говорити більш предметно, то заслуговує на увагу історичне значення «нового курсу» президента США Ф.Рузвельта і його використання в наш час.

Зрозуміло, що про якесь шаблонне застосування нами американського досвіду мови не має і не може бути. Справа в тому, що економічна ситуація в США наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років і економічна ситуація в Україні на рубежі ХХ–ХХІ ст. за своїм характером мало співставні: криза 1929–1933 рр. США виникла і проходила у рамках розвинутого капіталізму; в Україні ж криза співпала з перебудовою планової економіки радянського типу на економіку ринкову. Тому в Україні на шляхах подолання кризи нині доводиться вирішувати завдання багато в чому значно відмінні від тих, які вирішували США в 1930-х роках.

Все це так. І ніхто цього не заперечує. І разом з тим в діяльності Ф.Рузвельта як творця і організатора «нового курсу» є моменти, які мають загальний характер і зберігають свою актуальність. І, зрозуміло, вони не можуть не привертати увагу і за наших умов. Зупинимось в зв'язку з цим на деяких характерних щодо цього аспектах.

Так, глибоко розуміючи значення економічних реформ, Ф.Рузвельт поєднував дане розуміння з істинно американською діловитістю. Це знайшло свою матеріалізацію в тому, що основний пакет реформ, які складовими частинами увійшли в програму «нового курсу», був підготовлений ним заздалегідь. А після його вступу на посаду президента вони (ці реформи) почали здійснюватися негайно. При цьому всі рузвельтовські програми були надзвичайно конкретними. Організація їх виконання покладалася на спеціальні адміністрації, очолювані відомими державними діячами. Адміністрації програм працювали за чітким планом і вищою мірою відповідально. В результаті саме на шляхах рузвельтовських реформ США вдалося в досить короткий час вийти з надзвичайно глибокої кризи і відновити своє домінуюче становище в світі. Здавалося б українські реформатори повинні (зобов'язанні !) були знати цей досвід і творчо використати його в ході своїх реформ. Однак сталося, як-то кажуть, з точністю до навпаки (с точністю до наоборот). Реформи в Україні розпочалися за обставин, коли сама сутність «ринкової економіки» була визначена досить довільно (а точніше, за рівнем знань, характерних для минулих епох). І очевидно саме через це в 1993 р. навіть з трибуни Верховної Ради України прозвучала всім відома фраза: «Скажіть мені, що будувати, і я буду будувати». І все це обернулося тим, що первісні українські програми, спрямовані на створення ринкової економіки, багато в чому виявилися не адекватними існуючим реаліям (з усіма впливаючими з цього наслідками).

Як відомо, понад два століття тому великий англійський економіст А.Сміт сформулював теоретичне положення, згідно з яким у ринковому господарстві його регулювання є результатом діяння «невидимої руки». Однак з того часу реальний процес економічного розвитку зазнав докорінних змін. Вже під час першої світової війни уряди головних воюючих держав запроваджували специфічне регулювання економіки своїх країн. У цьому зв'язку вже тоді з'явилися нові концепції, в яких обґрунтовувалася теза, за якою вільні ринкові відносини починають поступатися свідомому державному регулюванню економіки. «Принцип *laissez faire* втрачає кредит і замінюється протилежним началом державного втручання в інтересах економічно слабших класів населення. Ідеал необмеженого вільного товарного

господарства, в який так гаряче вірив Адам Сміт, зазнав повного банкрутства» [16, с. 130]. При цьому одночасно з ревізією теоретичного постулата А.Сміта прихильники державного регулювання економіки безкомпромісно виступали і проти жорсткої централізованої планової системи управління. Проте головним було те, що економічна наука по-новому підійшла до цієї проблеми: вона визнала неможливість за нових умов автоматичного саморегулювання економіки. В результаті смітовське положення було трансформовано в такий спосіб. «Захисників ніким не регульованого, цілком вільного товарного господарства, – писав М.І.Туган-Барановський, – залишилося дуже мало. І теорія, і досвід достатньо виявили, до яких згубних наслідків для маси населення веде необмежена господарська свобода. Вивчення законів вільної гри економічних сил – у чому полягає найважливіший зміст політичної економії – привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» [16, с. 150]. Трохи пізніше ця ідея була усвідомлена також в інтелектуальних колах США. У 1920-х роках представник американського інституціоналізму Дж.Коммонс, виступаючи за перебудову капіталізму, вважав, що головним агентом такої перебудови повинна виступити держава, що, активізуючи свою діяльність, вона зможе пом'якшити протиріччя капіталізму. Держава, на його думку, повинна здійснювати контроль і регулювання. Заслуга же президента-реформатора Ф.Рузвельта полягала в тому, що він, позитивно поставившись до найновіших досягнень економічної науки, творчо використав їх у своїй практичній діяльності. Ставши на шлях прямого урядового втручання в економіку, Рузвельт побудував свої програми та заходи по виходу з кризи з використанням елементів плановості, із застосуванням широкого спектру різного роду регулятивних функцій [9, с. 4] тощо. І, як незабаром виявилось, це було єдино вірним рішенням.

Що ж до українських реформаторів, то вони і тут винайшли «свій велосипед». Віддавши пріоритет постулату А.Сміта про всесилля «невидимої руки», вони вирішили, що в Україні 1990-х років перехід до ринкової економіки цілком здійснимий як процес, який проходить на основі діяння іманентних самому ринку законів. У цьому зв'язку роль держави у процесі ринкової трансформації практично було зведено нанівець: ліквідовано систему планових органів, зруйновано систему регулювання обсягів виробництва і обігу, контроль за цінами і т. д. Це стало однією з ключових помилок наших реформаторів. І вона (ця помилка) вкрай негативно відбилася на ході реформ у цілому.

«Новий курс» президента Ф.Рузвельта являв собою програму досить сміливих і рішучих заходів. Але за своєю суттю вона (ця програма) була спрямована на збереження систем вільного ринку і демократії, базованої на традиціях батьків-засновників країни. І характерно те, що ця його програма стала програмою всіх без винятку членів уряду та більшості членів конгресу. Як наслідок, тільки за перші сто днів президентства (9 березня – 16 червня 1933 р.) вдалося прийняти понад 30 законів, актів і резолюцій, які вносилися від імені президента та окремих законодавців, розроблялися аналітичними службами Білого дому і конгресу. При цьому більшості державних діячів тогочасних США відстоювати лаври ініціаторів навіть не спадало на думку. Більшість керувалася метою подолання економічної катастрофи. Політична боротьба як би «відкладалася» цією більшістю (звичайно ж, винятки були) на кращі часи.

І в цьому зв'язку слід особливо підкреслити те, що президент Ф.Рузвельт побудував і провів у життя надзвичайну програму подолання «Великої депресії» на основі такого посилення своїх повноважень, яке практично не заторкувало конституційних функцій представницької влади. Ключовими стратегічними важелями впливу на становище в країні президент вважав налагодження плідного співробітництва з конгресом і відновлення в масах віри в демократію та потенціал спроможності американського суспільства подолати кризу. Саме на цьому шляху Ф.Рузвельт всіляко добивався консолідації зусиль двох гілок влади, спрямованих на створення законодавчої бази «Нового курсу» [8]. І, як показав досвід, ця діяльність виявилася досить плідною.

У цьому зв'язку проглядається чітка послідовність і оперативність у справі прийняття найважливіших законодавчих актів з самого початку рузвельтівського правління. Банківська катастрофа, що співпала з початком виконання Ф.Рузвельтом своїх обов'язків президента, висунула на перший план саме цю проблему. Глибоко розуміючи надзвичайну важливість останньої в умовах, що склалися, Ф.Рузвельт негайно ініціює прийняття Конгресом «Надзвичайного закону про банки» (9 березня 1933 р.) і на його основі здійснює план реформування банківської системи США без змінення її сутності. Але при цьому було посилено державне втручання в банківські справи. Під безпосередній контроль нагляд і контроль уряду були поставлені кредит і грошовий обіг. Уряд підтримав перспективні банки своїм авторитетом і коштами федеральної резервної системи. І вже через кілька місяців ці банки, що мали в своєму розпорядженні 90% депозитів країни, почали функціонувати знову. 16 червня 1933 р. було прийнято

закон, за яким роз'єднувалися депозитні та інвестиційні функції банків. Створювалася Федеральна корпорація страхування депозитів. Банківська реформа стала по суті наріжним каменем майбутнього відродження США [10, с. 83; 15, с. 72, 73].

Взявши під свій контроль банківські і валютні операції країни, уряд США одночасно прийняв і здійснив ряд інших важливих проєктів. Це – Закон про створення Національної адміністрації з оздоровлення промисловості – NJRA (від 16 червня 1933 р.); Акт про скорочення сільськогосподарської продукції, відомий, як AAA (від 12 травня 1933 р.) та ін. В них встановлювалися конкретні обсяги виробництва, застосування різних технологічних процесів, дотримання техніки безпеки. Визначалися мінімальна заробітна плата, максимальна тривалість робочого тижня тощо.

У цьому зв'язку не можна не звернути увагу ще на такий момент. Розв'язуючи складні проблеми, пов'язані з подоланням в країні великомасштабної кризи, Ф.Рузвельт одночасно зарекомендував себе соціально відповідальним президентом. Ще до зайняття президентської посади (1931 р.) Ф.Рузвельт писав: «Обов'язок держави відносно громадян є обов'язком слуги до свого хазяїна... Один із обов'язків держави полягає у піклуванні про громадян, які стали жертвами несприятливих обставин, що позбавили їх можливості одержати навіть найнеобхідніше для існування без допомоги інших. Цей обов'язок визнається у кожній цивілізованій країні... Допомога цим нещасним громадянам повинна бути надана урядом не у формі милостині, а в порядку виконання суспільного обов'язку» [20, с. 122].

Робота по реалізації цього важливого принципу соціальної політики в 1930-ті роки мала в США багатоплановий і конкретний характер. В руслі здійснення політики «затягивання поясів» на державному рівні, вже 10 березня 1933 р. було підготовлено білль про зниження заробітної плати федеральним службовцям, членам Конгресу та ветеранам. 13 березня 1933 р. стало днем скасування сухого закону, який передбачав введення податку на продаж спиртних напоїв; в результаті бюджет одержав ще одне джерело надходжень, які були спрямовані на загальнонаціональні потреби.

В країні директивно було введено соціальне страхування. Профспілки одержали закріплене законом право на колективні договори з роботодавцями. Був створений примусовий арбітраж для врегулювання суперечок між робітниками і підприємцями. Президент Ф.Рузвельт створював відповідні умови для того, щоби споживачі (робітники і фермери) могли купувати товари, що вироблялися індустрією США.

Законом від 21 березня було створено Громадянський корпус збереження ресурсів (ССС). Через ССС пройшло близько 3 млн молодих людей, які, працюючи на громадських роботах, в своїй більшості уникли соціального дна. Одночасно результатом реалізації цієї програми стало будівництво нових комунікацій (доріг, мостів, розв'язок), лісонасадження, меліорацій тощо.

Нарешті, з метою зниження безробіття та стабілізації соціальних процесів з ініціативи президента Ф.Рузвельта Конгрес утворив Надзвичайну федеральну адміністрацію допомоги – FERA (21 березня 1933 р.). Федеральному уряду та штатам виділялося близько 2 млрд дол. Найближчий помічник президента Г.Гопкінс, який очолив цю адміністрацію, вже 22 березня 1933 р. приступив до роботи.

При цьому слід підкреслити, що вся політика соціальної стабілізації стала можливою на базі оздоровлення найважливіших галузей матеріального виробництва і, насамперед, промисловості та будівництва. І досягалось це, по суті, державними замовленнями, створенням умов для розвитку високоефективних підприємств.

Щодо ринкових реформ, здійснюваних в наш час, то звертають на себе увагу реформи в КНР. Так, в цій великій азіатській державі останнім часом взято курс на те, щоби майже повністю ліквідувати залежність Китаю від імпорту передових технологій. У цьому зв'язку збільшується фінансування фундаментальних досліджень, а також прискорюється доведення їх результатів до виробництва шляхом створення ланцюжків, об'єднуючих вузи, НДІ та підприємства.

Одночасно останнім часом у КНР здійснюються серйозні заходи щодо посилення соціальної політики. Китайське керівництво проводить курс, спрямований на пом'якшення протиріч, що загострилися в період прискорених реформ попереднього періоду. Зокрема, скасовано податок на селянські господарства, прийнято державні програми прискореного розвитку західних регіонів країни та відновлення старої промислової бази Північного Сходу тощо. На думку нинішньої влади, зазначені заходи мають стабілізувати ситуацію в країні, розширити соціальну базу режиму.

В розглядуваному аспекті заслуговує на увагу дослідження реформ і перетворень у післявоєнній Німеччині, Японії, Франції. Значний науковий і практичний інтерес має також історичний досвід економічного реформування таких країн, як Індія, Південна Корея, Тайвань.

І якщо подивитися на характер реформаторської діяльності в Україні, що триває вже понад сімнадцять років, то стає досить сумно. Складається враження, що для нас не існує ніякого міжнародного до-

свіду, з якого можна багато чого запозичити. І тому, за одним образним висловом, маємо те, що маємо. Надзвичайно багато говориться і пишеться про реформи, але ніякого консенсусу щодо цього немає. Та цього і не могло бути, оскільки не можуть порозумітися між собою гілки влади. Після здобуття Україною незалежності, тут було розроблено багато програм. Всі вони носили великою мірою загальний характер. Особливо слабким ланцюгом в них був механізм виконання програм. І результати відомі.

На шляхах рузвельтовського нового курсу велика увага приділялась економії. У нас про економію багато говорять. Але скільки-небудь відчутних результатів і в цьому відношенні немає.

Як показано вище, Рузвельт вважав, що один із найважливіших обов'язків держави полягає в піклуванні про громадян. І не тільки просто вважав, а й багато робив у цьому плані. Слів немає, за радянських часів ми теж мали щодо цього досить значні досягнення. Але нині в Україні набула розвитку небачено висока соціальна поляризація. Це глибоко неправильно. Незалежна українська держава повинна належним чином піклуватися про своїх громадян.

Президент США Ф.Рузвельт з величезною серйозністю попереджав: «Жодна нація не може існувати, наполовину збанкрутувавши. Мейн-стріт, Бродвей, фабрики, рудники закриваються, якщо половина покупців не зможе купувати» [20, с. 131]. Ось над цим з не меншою серйозністю маємо думати й ми, вивчаючи уроки історії. Однак при цьому слід виходити з наступного: Україна повинна мати і здійснювати чітко виважений власний план економічного розвитку і ефективний механізм втілення його в життя.

В статъе рассматриваются вопросы, связанные с перестройкой экономики Украины на рыночные отношения. Раскрывается характер этой трансформации на основе анализа международного опыта.

Ключевые слова: *капитализм, кризис, рынок, рыночные реформы, международный опыт.*

1. *Всемирная история экономической мысли. В 6 т. – Том 4 / Е.Ф.Авдокушин, В.В.Орешкин, В.Н.Черковец и др. / Глав. редколл.: В.Н.Черковец (глав. ред.) и др. – М.: Мысль, 1990. – 592 с.*
2. *Гегель Г. Сочинения. Том VIII. – М., 1935. – С. 7–8.*
3. *Дерев'янкін Т.І. Велика економічна депресія 1929–1933 рр. у США і «Новий курс президента Ф.Рузвельта» // Структурні зміни та інвестиційні проблеми української економіки: Матеріали третього конгресу Міжнародної*

- української економічної асоціації / Відп. ред. М.С.Герасимчук. – Київ, 1997. – С. 117–121.
4. *Дерев'янкін Т.І.* «Новий курс» у Сполучених Штатах Америки (30-і роки ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 30. – Київ–Тернопіль, 1998. – С. 3–14.
  5. *Дерев'янкін Т.І., Костюшко О.В.* Циклічна динаміка ринкового господарства у трактуваннях вітчизняних вчених-економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 51–58.
  6. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* // В.М.Геєць, В.І.Голіков, Б.Є.Кваснюк та ін. / За ред. В.М.Гейця. – К.: Фенікс, 2003. – 1008 с.
  7. *Кернек Барбара.* Російські кола пекла, або капіталізм, народжений корупцією / Пер. з нім. – Берлін, 1995. – С. 8.
  8. *Коломойцев В.Г.* «Сто днів» двох гілок влади: з американського політичного досвіду подолання кризи періоду «Великої депресії» // Урядовий кур'єр. 1997. – 6 вересня.
  9. *Коломойцев В.Г.* 100 днів президента Ф.Д.Рузвельта. – К.: Молодь, 1997. – 320 с.
  10. *Лортикян Э.Л.* История экономических реформ: Мировой опыт второй половины ХІХ–ХХ вв. – Харьков: Консум, 1999. – 288 с.
  11. *Мальков В.Л.* «Новый курс» в США: Социальные движения и социальная политика. – М.: Наука, 1973. – 384 с.
  12. *Мау В.* Драма 2008 года: От экономического чуда к экономическому кризису // Вопросы экономики. – 2009. – № 2. – С. 4–23.
  13. «Новый курс» Франклина Рузвельта: Значение для США и России (Науч.-практ. конф.) // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – № 4. – С. 100–104.
  14. *Попов Г.* Об экономическом кризисе 2008 года // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 112–119.
  15. *Степанова О.* Франклін Делано Рузвельт. «New Deal»: історія і досвід // Економіка України. – 1995. – № 5. – С. 70–74.
  16. *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. 6-е изд. – М.: Изд. Центр Союза потреб. общ-в, 1918. – 260 с.
  17. *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы: Очерк социальной истории Англии / Отв. науч. ред. Т.И.Деревянкин. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
  18. *Хаберлер Г.* Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний. – Челябинск: Социум, Социум ИнфоПолис, 2005. – 474 с.
  19. *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы в России. – М.: Госполитиздат, 1955. – 404 с.
  20. *Яковлев Н.Н.* ФДР – человек и политик // Избр. произведения. – М.: Междунар. отн., 1988. – С. 5–472.

Одержано 5.11.2008.